Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

UDK 821.163.6.09-4
Miran Štuhec
Pedagoška fakulteta v Mariboru

K PROBLEMATIKI ESEJA

Esej je kot poseben slogovni in jezikovni ter duhovni »preizkus« zaposloval mnogo znanih slovenskih ustvarjalcev, umetnikov, (literarnih) znanstvenikov in kritikov. V devetnajstem stoletju ga razen redkih izjem sicer ni, zato pa je v dvajsetem aktualiziral vse pomembnejše dogodke, ki so se zgodili na književnem, estetskem in kritiškem ter narodnostnem področju. To in očiten porast zanimanja za esejistiko po letu 1980 so dovolj velik razlog za ponoven premislek o njegovi poetiki.

Many well-known Slovene writers, artists, (literary) historians, and critics have concerned themselves with the essay as a special stylistic, linguistic, and psychological »challenge«. In the nineteenth century there were only rare examples of the essay, whereas in the twentieth century it placed on the agenda all the most important events in the fields of literature, aesthetics, criticism and the nationality question. This and the growth in interest in essay writing after 1980 are sufficient reasons to engage in a new reflection on its poetics.

Ključne besede: Esej, esejistika, esejističnost, razpravljalnost, kritičnost, poetika, notranji slog, duhovna plast eseja, slogovna in jezikovna plast eseja
Key words: essay, essay writing, *explication de texte*, criticism, poetics, internal style, psychological level of the essay, stylistic and linguistic features of the essay

0 Esejstika je imela v slovenskem duhovnem prostoru pomembno mesto že vse dvajseto stoletje. Delo, ki so ga pred drugo svetovno vojno na tem področju opravili Ivan Prijatelj, Josip Vidmar, France Vodnik, Ivo Brnčič, Miran Jarc, Edvard Kocbek in Filip Kalan, se je po drugi vojni nadaljevalo in vrhunec doživelo z Vidmarjevimi spisi v šestdestetih letih in kasneje, z Rožančevo esejistiko sedemdesetih in osemdesetih let pa z Jančarjem v osemdesetih in devetdesetih let ter z vrsto drugih tudi mlajših piscev, ki so se spodbujeni z velikimi predhodniki in z duhom časa lotili te zvrsti. Še posebej osemdeseta in devetdeseta leta so prinesla opazen porast, ki ga moramo povezati z duhom postmodernega časa, z njegovo relativizacijo resnice in odklonilnim stališčem do avtoritarnih sodb ter z dejstvom, da so premiki na političnem, ideološkem in kulturnem področju dogajanje zadnjih dvajset let prejšnjega stoletja izjemno popestrili.

1 Razpravljanje o slovenski esejistiki (po drugi svetovni vojni) se mora zaradi lastne preglednosti in teoretske prečiščenosti najprej posvetiti nekaterim genološkim in poetološkim vprašanjem eseja ter terminologiji.

V nadaljevanju te študije bomo zato obdelali ti dve področji. In sicer tako, da bomo upoštevali teoretične izsledke in slovensko esejsko prakso zadnjih dveh desetletij.

1.1 Najprej o terminologiji. Temeljni pojmi, ki se pojavljajo so esej, esejistika, esejiziranje in esejističnost. Prvi označuje zvrst miselne proze, ki se po svoji poetiki loči od vseh ostalih s tega področja. Samostalnik esejistika opozarja na korpus spisov,

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

ki jih upoštevamo zato, ker je v njih kljub določenim slogovnim in zvrstnim ter jezikovnim odmikom (na primer v polemičnost, razpravljalnost ali kritičnost) prevladala esejska poetika. Esejiziranje razumemo za enega od ustvarjalnih postopkov.

Esejističnost je prvina notranjega sloga, ki nastaja ob posebnem razmerju med emocionalnimi in racionalnimi sestavinami, skratka ob zastopanosti tistih prvin, ki so posledica čustvenih stanj na eni strani ter racionalnih procesov zavesti na drugi. Pojavlja se v različnih književnih zvrsteh in žanrih (pripovedništvo Jožeta Javorška, razprave in študije Tarasa Kermaunerja, književna kritika Denisa Poniža), predvsem pa določa esej. V smislu subjektivne perspektive, osebne zavzetosti, neizključevalnosti sodb, pozivanja k dialogu oziroma vnaprejšnjega upoštevanja različnih stališč, mnenj in ocen je funkcionalno povezana z določeno leksiko in določenimi skladenjskimi strukturami.

Za razpravljanje o slogovnih določnicah posameznih esejev pa tudi za definicijo tipologije slovenske esejistike so pomembni pojmi interpretativnost razpravljalnost, polemičnost, kritičnost in študitivnost. Kakor esejističnost tudi ti označujejo sestavine notranjega sloga eseja. Razpravljalnost in študitivnost upoštevata znanstvenoteoretske modele, polemičnost in kritičnost vnašata v esej sestavine kritičnega in polemičnega odzivanja na obravnavana vprašanja. Intepretativnost problem tolmači. V eseju je interpretativnost pogosta in vključuje obravnavo v višje duhovnozgodovinske, politične, kulturne, moralne in etične zveze. Potrebno pa je opozoriti, da vezanost interpretacije zgolj na eno samo matrico onemogoča za esej značilno »osvetljevanje teme iz različnih vidikov«.

2 Razlag, kaj je esej, je mnogo. To kaže na nemoč stroke in hkrati opozarja na zapleteno strukturo eseja, na njeno nekoliko paradoksalno ontologijo. Mislimo na izjemno občutljiv pojem odprtosti esejske forme, ki na široko sprejema različne slogovne sestavine, istočasno pa je močno omejevalna takrat, kadar bi na primer polemičnost esej prevesila v polemiko, razpravljalnost v razpravo.

Theodor Adorno (1999: 12) je na primer zapisal:

> Morda je veliki Sieur de Montaigne občutil nekaj podobnega, ko je svojim spisom dal čudovito lepo in točno ime Essais. Kajti preprosta skromnost te besede, je ošabna kurtoaznost. Esejist se poslavlja od svojih lastnih, ponosnih upov, ki si včasih domišljajo, da so se včasih približali poslednjim rečem – saj gre le za razlago pesmi drugih, ki jih lahko tu ponudi, in v najboljšem primeru še razlago svojih pojmov. A ironično se prilagaja tej majhnosti najglobljega razmišljanja proti življenju, in z ironično skromnostjo jo še poudarja.

In Max Bense (1974: 624):

> Esej je samostojen kos resničnosti v prozi, vendar se zanima za poezijo, ki se pogosto skriva v patosu in retoriki. Esej pomeni po naše poskus. Tu pa se moramo vprašati, ali je ta izraz dejansko mišljen v pomenu, da poskušamo o nečem pisati literarno, v tem primeru torej, da so mišljene poteze duha in roke, ali pa sta razmišljanje in pisanje o nekem določenem ali napol določenem predmetu poskusnega, eksperimentalnega značaja (torej prav preskušanje tega predmeta). Lahko gre za oboje. Esej je izraz eksperimentirajoče metode mišljenja in pisanja kot

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

neke osnovane in sprožene akcije duha, vendar tudi izraz intelektualne dejavnosti, ki ji gre za to, da poda obrise določenim predmetom ter jih dvigne v resničnost, v obstoj.

Gerhard Haas je v delu *Essay*, ki je izšlo leta 1966, med drugim zagovarjal stališče, da se esejist svojemu predmetu približuje skozi skepso in relativizacijo, ki ne dovolita razumsko preverljivih trditev, Milivoj Solar pa v *Eseju o eseju* (1989), da esej ni pripovedovanje o konkretnem življenju, ampak spoznanje o njegovih najglobljih osnovah – ideja.

Kaj pa slovenska teorija?

V petdesetih letih sta o problemu pisala Herbert Grün (*Poskus o poskusu* 1953) in Božidar Borko (*Kaj je in kaj ni esej* 1954). Kasneje je Janko Kos v študiji *Esej in Slovenci* (1979), v kateri se je delno zgledoval pri nemškem teoretiku Ludwigu Rohnerju, ugotovil, da je esej posebna zvrst pripovedne proze, ki v estetsko zahtevni obliki razlagalno, kritično, asociativno in nazorno nagovarja namišljenega sogovornika. Tako, da ga premami v pogovor, razmišljanje, da spodbuja njegova znanja in čustva. Dolg naj bi bil približno eno avtorsko polo, njegove oblikovne, jezikovne in slogovne značilnosti bi ga približevale, če ne že kar uvrščale med umetniška besedila. Muzikalne triade, simetrija, krožna figura, vodilni motiv na eni strani ter živost in eksemplaričnost na drugi bi bile pomembne sestavine njegove poetike.

Kos je pri definiciji eseja natančen, morebiti celo nekoliko omejevalen, saj pričakuje od esejskega besedila, da bo združevalo vse, kar določa njegovo zunanjo in notranjo formo.

Jože Pogačnik je leta 1980 izbor hrvaškega eseja opremil s študijo, v kateri je opozoril na razliko med klasičnim in modernim esejem in izpostavil različen status eseja v 17. in 18. stoletju in tistim, ki ga ima esej danes.

K povedanemu dodajmo še Pogačnikov spis O esejističnem in kritiškem diskurzu, ki je izšel v *Ponorelih kompasih* (1996), v katerem avtor zagovarja stališče, da književnega dela ni mogoče obravnavati s pripravljenimi merili ter izdelanimi estetskimi in ideološkimi modeli, in se mu esej zato kaže kot poduhovljeno umetniško živo, prepričljivo in slogovno dognano besedilo, ki bo zavzeto uveljavljalo dvoje: predmet in predvsem piščevo lastno duševno strukturo.

O eseju je poučno pisal Denis Poniž, ki je v knjižici *Esej* (1989), izšla je v zbirki *Literarni leksikon*, povzel temeljno svetovno literaturo o tej zvrsti in se nato ustavil ob nekaterih vprašanjih slovenske esejistike.

2.1 Zaradi narave samega predmeta, ki mu želimo logično razporediti sestavine njegove poetike, je potrebno upoštevati naslednjo predpostavko. Zavedajoč se, da je vsaka definicija omejena s svojo natančnostjo in jo je mogoče z izjemami izigravati, naš namen ne more biti drugačen, kot pojem eseja razumeti v smislu največjega skupnega imenovalca. Vprašanje, ki se tukaj zastavlja z vso resnostjo, je, do katere mere je v eseju še mogoče upoštevati prisotnost struktur polemike, potopisa, razprave in študije, interpretacije ter kritike.

Še posebej današnji čas je sila neprijazen do enoznačnih sodb in izključujočih meril, skratka do vsega, kar bi omejevalo avtorjevo svobodno odločitev združevanja

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

na eni strani in ločevanja na drugi. Vendar nas pojem zvrsti vendarle zavezuje k natančnosti in odgovornosti.

Ob tem še enkrat poudarimo, da problem obstaja zato, ker je mogoče sestavine feljtona, interpretacije, glose, razprave, spominov, kritike, traktata in drugih, ki bi jih kot določene strukture prepoznali v eseju, sprejeti kot stvar njegovega notranje sloga. Kot razpravnost, polemičnost, kritičnost, interpretativnost na primer.

Esej je besedilo o nečem, kar obstaja neodvisno od morebitnega esejistovega interesa, in ko »to nekaj« spodbudi posebno, rekli bi esejsko perspektivo, postane tema eseja. Toda namen eseja zdaj ni pokazati stvar samo na sebi, ampak morebiti predvsem poudariti poseben odnos, specifično razumevanje in razvrščanje na ozadju individualnega védenjskega horizonta. Esej je potemtakem dejansko lahko tudi poskus, kaj vse je lahko konkreten ali abstrakten predmet pogojno, kot pravi temu Max Bense (Bense 1974). To istočasno pomeni, da je mogoče v esej vključiti vrsto podatkov, ki spadajo v posredno ali neposredno referenčno polje esejske teme. Verjetno bi lahko govorili o razpršeni, a vendarle v zaključen red postavljeni funkcijski mreži, pri čemer posamezni podatki pomenijo njene sestavine z dovolj natančno opredeljeno vlogo funkcije. Glede na njihovo bližino s pomenskim središčem eseja, bi jih bilo mogoče razvrstiti v koncentrične kroge, kjer bi njihova vrednost padala sorazmerno z oddaljenostjo od središča.

Pri vsebinski določitvi pojma esej pomaga izvorni pomen glagola exagiare. Pomeni namreč tehtati in pisanje eseja je res preverjanje, dodajanje ter odvzemanje pa spet preverjanje, če je skladnost s temo in namenom dosežena. Zapisano je morebiti v času mnogih teorij o tem, kaj je esej, odvečna, opozarja pa na posebno in občutljivo razmerje, ki ga esejist hkrati postavlja do predmeta in teme ter do samega sebe.

2.2 Kaj torej določa poetiko eseja?

Za primeren pristop, po katerem je mogoče priti do odgovora, in ki je še posebej relevanten ob esejskem korpusu po letu 1980, je tisti, ki loči plast duhovnih sestavin od plasti oblikovnih, slogovnih ter jezikovnih določnic.

Duhovno ozadje eseja so dvom, radovednost in privlačnost, nasprotovanje enoznačnim sodbam, relativizacija, nakazovanje individualnih ocen ter osebna perspektiva. Če jih razumemo kot vrojeno sestavino človekove notranje strukture in če je rezultat teh procesov tudi esej, potem je esej v samem središču človekove dejavnosti. Povedano potrjuje dejstvo, da se je esej prvič pojavil v času in okoliščinah, ko se je posameznik osvobodil do stopnje, ki je omogočila suverenost in individualnost, in s tem refleksijo samega sebe.

Našteto, ob tem pa še kritičnost ter odgovornost do duhovne, umetniške, kulturne, zgodovinske in človeške situacije ter pristajanje na to, da je problem že a priori nespoznaven tvorijo ozadje, na katerem lahko nastane esej.

Drugo plast tvorijo oblikovne in slogovne značilnosti, ki z jezikovnimi postopki in z ustreznim besedjem omogočajo nastanek eseja. Gre za to, da esej označujejo slogovna dovršenost, na principu asociativnega nizanja grajena kompozicija, živahnost in nazornost, trdna usmerjenost k cilju, jezikovna sredstva, ki preprečujejo izključevalnost trditev, ampak nasprotno omogočajo pomensko polifonijo in dialoškost.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

Pomembne značilnosti so še odsotnost didaktičnosti, dedukcija, indukcija, analiza in sinteza, meditacija, izzivalnost, refleksija in intuicija ter emotivnost in relativizacija. K temu dodajmo še interpretativnost, možnost polemičnosti, razpravljalnosti, potopisnosti ter kritičnosti, ki lahko kot določnice notranjega sloga sooblikujejo podobo eseja.

Posebna težava je z besedili, ki se po nekaterih značilnostih približujejo eseju, po drugih pa so od njega močno oddaljena. Mislimo na prispevke iz *Sobotne priloge* Dela, *Ampaka*, bivših *Razgledov* in še prejšnjih *Naših razgledov*, *Mladine* in drugih časopisov in revij, v katerih so se različni avtorji, med njimi omenimo le nekaj najprepoznavnejših: Tine Hribar, Aleksander Zorn, Jože Mencinger, Vlado Miheljak, Mitja Čander in Andrej Blatnik odzivali na kulturne, duhovne, politične in ekonomske dogodke. Seveda bi bilo mogoče razvrstiti ta besedila med kolumne, polemike, kritike, komentarje in verjetno še kam. Vendar pa se zdi, in to je tisto, kar bo potrebno v prihodnosti natančneje premisliti, da gre večkrat za spise, v katerih so avtorji na ozadju poznavanja problema, hkrati pa skozi poudarjeno osebno perspektivo, ki se lahko kaže recimo v postopku hiperbolizacije, ter ob avtorskem jeziku in slogu združili sestavine polemičnosti, kritičnosti, feljtonističnosti, tudi pojasnjevalnosti ter esejističnosti. Z nekoliko špekulacije bi bilo mogoče predvideti, da gre v nekaterih primerih dejansko za esejistične zasnove, ki so »morale« biti zaradi uredniških konceptov preusmerjene.

3 Poetiko eseja, temeljno strukturo, ki utripa v vseh tovrstnih besedilih zato, da ohranja tisto, kar določa pripadnost zvrsti, je mogoče formalizirati v naslednji ugotovitvi: esej je sinteza posebnega in avtentičnega stanja duha ter slogovno uravnoteženega ustvarjalnega postopka, v katerem se hkrati odkrivata objekt in subjekt.

Poetiko eseja, še posebej njeno površinsko plast, sestavlja več sestavin, ki so sicer znane z drugih področij človekove dejavnosti. Kljub temu pa bi preveč poenostavljali, če bi govorili o hibridni zvrsti, ki da pač »pobira od vsepovsod nekaj«. Upoštevajmo, da esej raznorodne sestavine strukturira v zaključeno celoto, v obliko in vsebino, ki omogočata udejaniti specifičen esejističen diskurz – v posebno sporočilo in enkratno izkušnjo, katerih središče ni zaključena sinteza, ampak ideja.

4 Podnaslov Baconovih esejev, izšli so v Londonu leta 1625, ki se glasi *Politični in moralni nasveti*, opozarja na to, da so bile teme »klasičnega« eseja pravzaprav močno oddaljene od »sodobne« esejistike. Esejsko razmišljanje o resnici, smrti, maščevanju, prijateljstvu, spremenljivosti stvari pa o bogastvu, časti in ugledu, naglici, potovanju, jezi, bahaštvu in tako naprej je bilo vključeno v spekter osnovnih življenjskih vprašanj, kakor jih je mogoče spoznati in aktualizirati skozi področja medčloveških odnosov, kulture, morale, politike, religije in ekonomije. O podobnih stvareh je pisal tudi Montaigne.

Že v devetnajstem stoletju so se razmere spremenile in tematika se je vsaj proti koncu stoletja zožila predvsem na širši kulturni in kulturološki prostor.

Za slovensko esejistiko to pomeni v glavnem vprašanja književnosti, kritike in esejistike, naroda in jezika ter slovenstva.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

5 Karakteristike slovenske esejistike pokažejo, da se ta pogosto giblje med dvema še do nedavna povsem različnima spoznavnoteoretskima vidikoma – med kritiko in literarno vedo. To dejstvo opozori na odnos med tremi najpogostejšimi in hkrati najtemeljitejšimi pristopi h književnosti – kritiki, esejistiki in literarni vedi.

Vsaka od teh disciplin, ki imajo skupno ali celo isto materijo, ima različen spoznavni interes in opravlja drugačno vlogo na književnem, kulturnem in duhovnem področju. Še posebej izrazita razlika obstaja med književno kritiko in književno esejistiko na eni strani ter literarno vedo oziroma znanostjo o književnosti na drugi. Prvi dve ugotavljata pomene in smisle književnega dela ter njegovo skladnost z estetskimi in idejnimi koncepti ter usmeritvami, prva to počne s poudarjanjem določenega estetskega in ideološkega konteksta, druga poudarjajoč osebno perspektivo ter intuitivnost; literarna veda pa sistematično spremlja premike in procese na področju književnosti, jih formalizira, ureja in med seboj primerja. Ne nazadnje skuša ugotoviti tudi mehanizme in strategije, ki različne diskurze v posameznem delu ali korpusu kot celoti omogočajo.

Kritik in delno tudi esejist na ozadju svoje osebne literarne kompetence in estetske občutljivosti postavljata književno delo v prostor lastnega razumevanja širšega filozofskega, ideološkega, političnega, zgodovinskega in kulturnega dogajanja. To za kritika pomeni primerjanje medsebojne skladnosti dveh resnic – tiste, ki nastaja iz umetniškega besedila, kot njena estetska in idejna nadgradnja, in one, ki jo od tega istega književnega dela »pričakuje« duhovni ali kulturni, lahko tudi politični in narodnostni ali verski prostor, ki mu kritik pripada.

Drugače sodi o kritiki na koncu dvajsetega stoletja Matevž Kos, ki v Predgovoru *Kritik in refleksij* pravi naslednje:

> Seveda vprašanje o kritiki nikdar ni samo vprašanje o presojanju in vrednotenju aktualne književne produkcije, to je o kriterijih, vrednotah, kritiškem subjektivizmu in objektivističnem iluzionizmu, temveč tudi o kritištvu kot izmuzljivo vznemirljivem »diskurzu« tam nekje med imepresionističnimi približki, (ne)gotovostjo intuicije, umetnostjo interpretacije in literarnovedno obrtjo. Ob tem morebiti ni odveč znana misel, da je zgodba kritike vselej in ne nazadnje tudi kritikova osebna zgodba. (Kos 2000: 11)

Zapisali smo, da primerjava književne kritike, književne esejistike in literarne vede izpostavi predvsem drugačnost slednje, ki hoče biti znanstvena disciplina. Razlikujeta pa se tudi prvi dve. Zato, ker esejistika zaradi poudarjeno osebnega doživetja zmanjšuje predvidljivost, razen tega je njen odnos do obravnavanega objekta posledica obsežnejše miselne refleksije, v kateri imajo pomembno, morebiti celo odločilno mesto miselne zastranitve, ki kljub navideznim odmikom in retardiranju glavno temo poudarjajo in ne prikrivajo. In končno zato, ker kljub spremembam, ki jih je v zadnjem času doživela kritika, za kritikom še vedno stoji relativno trden ideološki in estetski kompleks-avtoriteta, kar za esej že a apriori ne more veljati. Esejist namreč z ustvarjalnim postopkom, uporabljeno leksiko, katere značilnost so pomensko neizključevalne in »neavtoritativne« besede tipa morebiti ter z ustreznimi slogovnimi postopki dovoljuje, še več, spodbuja tudi drugačno mišljenje od tistega, ki ga o neki stvari zagovarja sam.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

Ob tem se pojavlja zanimiv problem, ki ga je pred časom francoski teoretik Roland Barthes oblikoval kot vprašanje o tem, ali je lahko bistvo ukvarjanja s književnostjo osrediščeno na filozofskoideološkem, dodali bi širšem kulturnem in celo političnem kontekstu.

Mislimo namreč na to, da je pristop h književnemu in umetniškemu delu mogoč tudi na način in z metodo, ki se ne bo ukvarjal z iskanjem različnih pomenov, ampak bo rekonstruiral postopke, po katerih je umetnina nastala, ki bo skratka vsebinsko določil formalno strukturo, ki omogoča umetniško sporočilo, njegove smisle in ideje.

Vendar je potrebno opozoriti, da tak pristop iz svojega obzorja morebiti celo »nevarno« izgublja občutek za to, da je umetnina kompleksno »poetično iskanje lepote in resnice« in je zato določanje zgolj formalnih struktur in mehanizmov, ne da bi pri tem upoštevali umetniško refleksijo različnih dimenzij človeka in sveta, etičnih, narodnostnih, kulturnih in zgodovinskih sestavin slej ko prej jalovo početje – definiranje »skeleta« brez globljega smisla.

Ob tem postane še toliko bolj jasno, da ne moremo dajati prednosti enemu samemu vidiku in enemu samemu pristopu. Prav književna esejistika pa s svojim specifičnim diskurzom opozarja, da nobena duhovnozgodovinska paradigma in nobeno kulturno izhodišče ali nazorsko ozadje do kraja ne izčrpajo možnosti, ki jih daje umetniško besedilo. S svojo apriorno odločitvijo, da nobena snov ni do konca spoznavna, kaže, da je književno delo pravzaprav simbol, ki skozi antropološko perspektivo doživlja mnogoobraznost svojih pomenov. Subjektiven odnos do umetnine, poudarjen skozi esejski pristop in udejanjen v eseju, odkriva zato vrsto sporočilnih drobcev, ki na ta ali oni način gradijo globinsko pomensko plast besedila.

5.1 Posebej književni kritiki velja opozorilo, da kanoniziranega smisla ni mogoče najti, ker ga preprosto ni. Njeno pravo naravo morebiti najgloblje razkrijejo mejne razmere, kakršne so bile v slovenskem prostoru v času velikega ideološkega in političnega preobrata po drugi svetovni vojni. »Prave« naloge so se takrat postavile pred njo in zato ni presenetljivo, če se je nekaj časa v opazni meri ukvarjala sama s seboj. Na novo je bilo potrebno namreč urediti estetska in druga merila, prevrednotiti v duhovni zakladnici naroda že razporejena književna dela ter vse to predvsem uskladiti s potrebami novega časa.

Zapisano argumentirajo dogodki, ki jih je mogoče razporediti v razpon od zahtev po realistični književnosti, ki da najbolj uspešno osvetljuje individualno in kolektivno ter politično resničnost, kar sta zagovarjala Boris Ziherl in Boris Majer do Kosove polemike z Herbertom Grünom, v kateri je prvi zagovarjal stališče, po katerem je kritika predvsem spoznavno dejanje in racionalno analitično opravilo. S tem je skupaj s Tarasom Kermaunerjem, ta je med drugim zavračal zgolj sociološki tip kritike, skušal rešiti, kar se je v danih razmerah pač rešiti dalo – omiliti pritiske, ki so na umetniško področje vdirali s strani ideologije in njene politike.

Za metakritiko omenjenega časa sta pomembni še dve stališči. Pirjevčevo, da prava estetska sodba vključuje urejanje etičnega odnosa do sveta in do sebe ter njegovo prepričanje, da je umetnino potrebno sprejeti tudi emocionalno in intimno. S tem je znani slovenski primerjalni literarni zgodovinar in univerzitetni profesor nasproto-

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

val stališčem, ki so zaradi učinkovitosti, vzgojnosti in tendencioznosti zanemarjale globlje pomenske plasti književnega dela, kamor spada na primer etična podoba književnih oseb. In Vidmarjevo stališče o odnosu med nazorskim svetom avtorja ter idejno strukturo njegovega umetniškega sveta.

6 Ustavimo se še ob tako imenovani esejizirani razpravi (študiji), spisu, ki je po svojih temeljnih metodoloških, spoznavnoteoretskih in jezikovnih ter slogovnih določnicah znanstveno besedilo, vendarle pa je mogoče na področju njenega notranjega sloga najti sestavine eseja. V ta sklop lahko s predpostavko, da upoštevamo vse notranjeslogovne in jezikovne značilnosti, ki med posameznim pisci in besedili obstajajo, uvrstimo več spisov slovenskih literarnih znanstvenikov.

Kot primer navedimo dve knjigi Dimitrija Rupla.

Ruplova miselna proza je z literarnosociološkega vidika pogosto izražala jasno sporočilo o avtonomiji kulture in umetnosti, o nujnosti njene neodvisnosti od ideologij in političnih vzorcev.

Leta 1981, pet let po književnosociološki študiji, objavljeni v knjigi *Svobodne besede*, je objavil zbirko spisov z naslovom *Besede in dejanja, Od moderne do postmoderne*. Po svojem širšem predmetu je to delo, s katerim pisec nadaljuje raziskovanje slovenske književnosti, kakor ga je zastavil v *Svobodnih besedah*. V obeh primerih namreč pozornost usmerja k tistim besedilom slovenskega književnega kanona, na katerih lahko utemeljuje književnosociološko naravnano tezo o relativno močnem stiku med književnostjo in narodnopolitično ter narodnoetično idejo; o tem skratka, da je »bila ravno slovenska literatura tista, ki je vdihnila življenje osvobodilnim gibanjem«.

Ugotovitev iz prve knjige, da »mitska zavest« bistveno določa književno produkcijo oziroma, da književnost revitalizira slovenske mite s čisto določenim narodnoosvobojevalnim načrtom in da ni avtonomna, ker je nadomestek za nekaj, česar ni mogoče najti na političnem, vojaškem ali ekonomskem področju, je preverjal tudi v drugi knjigi. V študijah in razpravah *Besede in dejanja, Od moderne do postmoderne*, ki so namenjene slovenski književnosti dvajsetega stoletja.

Med obema obstaja metodološka in teoretska zveza, na ozadju katere razlaga sociološke vidike književnosti, poudarja odnose med vladajočimi ideologijami in književnostjo, se zavzema za avtonomno vključevanje umetnosti v družbene in politične procese, raziskuje družbeno vlogo avantgardizma in njegovega umetniškega in političnoideološkega opozicionalizma ter ne nazadnje preizkuša možnosti literarne sociologije in njenih metod.

Za problem, o katerem govorimo, torej za esejiziranje v znanstvenem spisju je pomembnejše, da med knjigama obstajajo tudi bistvene razlike.

Besede in dejanja so namreč študije, v katerih je Rupel znanstveni perspektivi dodal esejistično vabilo k dialogu, natančnemu terminološkemu registru jezikovno pestrost, metodološko natančnost pa je omilil z nizanjem subtilnih in iskrivih mnenj ter domnev in interpretacij.

Vseh deset spisov, med njimi še posebej *Posebnosti slovenske literature* in *Problem solidarnosti umetnika in družbe*, v katerih poudarja različne vidike Murnove, Župančičeve in Kosovelove poezije, Cankarjevega *Kralja na Betajnovi*, *Nepotreb-*

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

nega človeka in *Ponižane umetnosti*, kjer v svoj sociološki vidik vključuje slovensko literarno avantgardo in problem zgodovinskega romana, je v prvi vrsti sicer študij. Vendarle pa lahko zaradi že omenjenih značilnosti ta besedila uvrstimo v širši kontekst esejiziranega znanstvenega spisja, kamor ob spoštovanju razlik, ki nedvomno obstajajo, spadajo nekatera besedila Toma Virka, Matjaža Kmecla, Tarasa Kermaunerja, Janka Kosa, če naštejemo samo štiri tudi po slogu najprepoznavnejše literarne znanstvenike.

7 Vrnimo se k esejistiki. In to zato, da bi preverili, kako se je esej zasidral v slovenski kulturni zavesti, kako so splošne kulturne, družbene in politične razmere vplivale na za to zvrst miselne proze prepotreben sproščen odnos do predmeta in do zvrsti same. Takšno vprašanje bi se načeloma lahko zastavilo tudi pred kritika, pisca znanstvene razprave ali memoarjev in polemike. A vendarle na drugačen način, če upoštevamo, in mimo tega bržčas ne moremo, da gre v primeru esejistike za zvrst, ki ji določeno obdobje mora pripisovati večjo ceno, drugo pa obratno manjšo. Ali ni diskurz, katerega središčna točka so dvom, vedoželjnost in svoboda ter s tem odsotnost vnaprejšnje zavezanosti ideološkim in estetskim konceptom, pustolovščina uma, ki se lahko razvije samo v času politične demokracije, ideološke strpnosti in zagotovljenih osebnih svobočin?

V času po drugi svetovni vojni je bil z določenimi zastranitvami v meščanske vrednotenjske modele, te je pogojevala življenjska praksa, estetski in etični ideal notranje uravnovešen človek, oseba skratka, ki se je naravno vključila v nove družbene odnose. Na načelni ravni tako ni bilo težav in mogli bi navesti tudi prevedene in objavljene Leninove misli o strpnosti do posamičnih interesov. Kulturni in družbeni koncept je tako kazal podobo, ki je morebitni spopad že vnaprej izločala kot nepotrebnega. V razmerah, kjer so bili cilji jasni in pot do njih pregledna, posamezniku ob dejstvu, da je država delavska, delavci pa so tako rekoč vsi, ni bilo potrebno odpirati eksistencialna vprašanja. Seveda tudi nihilizem in filozofija absurda v pogojih, ko je bil etični kodeks, po katerem so bili urejeni odnosi med posameznikom in socialistično družbo, utemeljen na poštenosti, enakopravnosti in perspektivi nista bila ne primerna in ne zaželena.

Resnica je bila v glavnem seveda drugačna in kulturna oziroma književna praksa sta bili zato pogosto odvisni od vsakodnevne prakticistične politične misli. To je čutila tudi slovenska esejistika, ki se je ves čas po drugi svetovni vojni skušala in morala odzivati na nasprotja in pretrese.

Tudi devetdeseta leta prejšnjega stoletja, ki so z razpadom Jugoslavije in politično osamosvojitvijo Slovenije Slovence napravila za »kolektivni subjekt modernega tipa«, na tem področju niso prinesla umirjanja. Prej bi rekli nasprotno, nova situacija je prinesla nove izzive. Esejistika je dobila spodbude, ki so aktualizirale narod s stališča jezika, polpretekle zgodovine, ideoloških vprašanj, vključevanja v evropske tokove, ki so se odzivala na nove estetike ter različna duhovna gibanja in tako naprej.

Da je esej kot določen ustvarjalni in duhovni imperativ obstajal in da se je njegova pogostnost iz desetletja v desetletje večala, pričajo naslednji naslovi:

Generacija pred zaprtimi vrati: izbor esejev in kritik (Ivo Brnčič 1951), *Izbrani*

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

eseji in razprave Ivana Prijatelja (1953), *Drobni eseji* (Josip Vidmar 1962), *Ideja in kritika: kritike in eseji* (France Vodnik 1964), *Eseji in kritike* (Drago Šega 1966), *Študije in eseji* (Anton Slodnjak 1966), *Esej o dramah Dominika Smoleta* (Andrej Inkret 1968), *Izbrano delo I, Kritike in eseji* (Matej Bor 1973), *Esej o deseniški Veroniki* (Matjaž Kmecl 1974), *Izbrano delo III, Eseji* (Josip Vidmar 1975), *Nevidna Ariadna: kratki eseji* (France Kosmač 1979), *Ljudje, zvezde, svetovi, vesolja: eseji o znanstveni fantastiki* (Drago Bajt 1982), *Esej o lepoti* (Josip Vidmar, 1982), *Družbena razveza: sociološko in etično naravnani eseji o povojni slovenski prozi* (Taras Kermauner 1982), *Sproti: eseji in članki* (Drago Jančar 1984*), Evropa: eseji in legende* (Marjan Rožanc 1987), *Dolgo vroče poletje, Iz knjige esejev o Guerinici* (Tomaž Brejc 1988), *O lepoti* (Boštjan M. Zupančič 1989), *Bitje in hrepenenje: eseji* (Boštjan M. Zupančič 1989), *Pravo in prav: eseji o pravni državi* (Boštjan M. Zupančič 1990), *Na slovenskem poldnevniku: predavanja in eseji* (Alojz Rebula 1991), *Brazde na vodi: izbrani eseji* (Jože Udovič 1993), *Med besedo in Bogom: eseji* (Jože Snoj 1993), *Odtisi časa: eseji, pisma, pripovedi* (Franček Bohanec 1993), *Slovenija, moja Afrika: eseji* (Silvija Borovnik 1993), *Somrak idolov: eseji* (Aleš Debeljak 1994), *O svobodi in Bogu: izbrani eseji* (Marjan Rožanc 1995), *Svetloba znotraj pomaranče: eseji* (Uroš Zupan 1996), *Dostava na dom: eseji, ver 1.3* (Miha Mazzini 1998), *Eseji z japonskih otokov: Tokio 1996* (Vladimir Kos 1997), *Gnezda in katedrale: eseji* (Milan Dekleva 1997), *Nacionalni junaki, narcisi in stvaritelji: eseji o slovenski književnosti* (Aleksander Zorn 1999).

7.1 Devetdeseta leta so prinesla Rožančevo nagrado, vsakoletni natečaj za najboljši slovenski esej. Spodbuda je prišla s strani založbe Mihelač, kasneje se je pridružila *Nova revija* in leta 1998 je bil ustanovljen Sklad Marjana Rožanca. Nagrajenci so bili do sedaj: Drago Jančar dvakrat, leta 1993 za *Razbiti vrč* in leta 1995 za *Egiptovske lonce mesa*, Jože Snoj leta 1994 za zbirko *Med besedo in Bogom*, 1996 Tomo Virk za *Ujetnike bolečine*, naslednje leto Matevž Kos za knjigo *Prevzetnost in pristranost*, nato Aleš Berger za eseje *Krokiji in beležke*, leta 1999 je nagrado za *Gnezda in katedrale* prejel Milan Dekleva, leta 2000 pa Edvard Kovač za *Oddaljeno bližino*.

Komisijam, ki so nagrade podeljevale, je uspelo med nagrajenci zbrati take, ki dejansko predstavljajo tematsko in slogovno širino slovenske esejistike ne le devetdesetih let, ampak širše. Med njimi Jančar slovensko postkomunistično izkušnjo razumeva na ozadju evropskega konteksta in je kritičen tako do liberalizma kot do klerikalizma, do obeh ideologij, ki hočeta življenje urejati na podlagi ekskluzivističnega presojanja med dobrim in slabim. Snoj ugotavlja prepad med literaturo in (krščansko) eshatologijo, ki je le dokaz več za razklanost sveta, Virk esejizira o človekovi težnji po preseženosti in opozarja na nepremagljivo razliko med željo in njenim udejanjenjem, govori o hrepenenju in nedosegljivosti. Kos se ukvarja s slovensko poezijo, pri tem pa svoj esejski diskurz utemeljuje na analitični predanosti obravnavanim besedilom, Berger se od ostalih loči zato, ker esejiziranje izrazito pripenja na svet neposredne osebne izkušnje, ob tem pa se še posebej posveča tudi jeziku. Deklevovi eseji so zagovor pesništva in hkrati opomin, da je poezija vez do preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, Kovačevi pa se z izpostavljanjem nekaterih

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

etičnih vprašanj, na primer o pravičnosti, vrednosti in pomembnosti človeka ter o odpuščanju in odgovornosti ukvarjajo s ključnimi temami sodobnega življenja.

Že leta 1989 pa je natečaj za najboljši »mini esej« objavila revija *Literatura* in v razpisnih pogojih kot merilo presojanja navedla izbiro teme, širino miselnega horizonta, težo in prenikavost argumentacijskega postopka, referencialno bogastvo, individualno bogastvo avtorskega pristopa ter pisateljsko imaginacijo. Najboljše eseje je nato objavljala v rubriki Nagrajeni eseji.

8 Pričujoče besedilo zaključimo z ugotovitvijo, da je esej še posebej v zadnjih dveh desetletjih živa in živahna zvrst miselne proze, ki ji bo potrebno posvetiti več pozornosti. Zato bodo nadaljnje raziskave morale iti v smer tematskih premikov, ki so se tu zgodili, sloga in jezika ter tipologije, ki bo po možnosti zajela esejistiko dvajsetega stoletja v celoti.

Viri in literatura

Adorno, W. Theodor, 1999: Esej kot oblika. *Beležke o literaturi*. Ljubljana: CZ.
Bense, Max, 1974: Esej in njegova proza. *Dialogi* X/9.
Berger, Aleš, 1998: *Krokiji in beležke*. Maribor: Obzorja.
Blatnik, Andrej, 1996: *Gledanje čez ramo*. Ljubljana: Aleph.
Debeljak, Aleš, 1992: *Pisma iz tujine*. Ljubljana: Mihelač.
– – 1994: *Somrak idolov*. Celovec: Wieser.
Ihan Alojz, 1997: *Platon pri zobozdravniku*. Ljubljana: CZ.
– – 2000: *Devet božjih zapovedi*. Ljubljana: Študentska založba.
Inkret, Andrej, 1980: *Izbranci*. Ljubljana: CZ.
Jančar, Drago, 1999: *Konec tisočletja, račun stoletja*. Ljubljana: MK.
Kermauner, Taras, 1993: *Bog in slovenstvo. Verskokulturni eseji*. Ljubljana: Družina.
– – 1982: *Družbena razveza*. Ljubljana: CZ.
Kmecl, Matjaž, 1996: *Mala literarna teorija*. Ljubljana: Mihelač in Nešovi.
Kos, Janko (ur.), 1979: *Sodobni slovenski esej*. Ljubljana: MK.
– – 1979: Esej in Slovenci. *Sodobnost* XXVII/1. 39–56.
– – 1995: *Očrt literarne teorije*. Ljubljana: DZS.
Kos, Matevž (ur.), 2000: *The Slovenian Essay of the Nineties*. Ljubljana: Slovene Writers' Association.
Košuta, Miran, 1996: *Krpanova sol. Književni liki in stiki na slovenskem zahodu*. Ljubljana: CZ.
Kovač, Edvard, 2000: *Oddaljena bližina*. Ljubljana: MK.
Kovič Kajetan, 1980: France Prešeren ali Kako biti pesnik. *Sodobnost* XXVIII/12. 1066–1075.
– – 14. 10. 1994: Krasàn, solzàn … *Razgledi* 19. 36–38.
– – 1998: Dialog z Župančičem. *Sodobnost* XLVI/6–7. 491–499.
Medved, Andrej, 1996: *Spisi in razlage: Kritični eseji 1968–1996*. Koper: Obalna galerija.
Mikeln, Miloš, 1997: *Nove meje slovenske svobode. Eseji o miselnosti, narodni in družbeni, pri Slovencih*. Ljubljana: Knjižna zadruga.
Pogačnik, Jože (ur.), 1981: *Eseji o kulturi*. Ljubljana: CZ.
– – 1980: Uvod v branje. *Sodobni hrvaški esej*. Ljubljana: MK.
– – 1996: *Ponoreli kompasi*. Maribor: Obzorja.
Poniž, Denis, 1989: Esej. *Literarni leksikon 33*. Ljubljana: DZS.
– – 1993: *Črtomirovo slovenstvo*. Ljubljana: CZ.

Slavistična revija (https://srl.si) je ponujena pod licenco
Creative Commons, priznanje avtorstva 4.0 international.
URL https://srl.si/sql_pdf/SRL_2002_3_5.pdf | DOST. 29/01/26 12.53

Rebula, Alojz, 1991: *Na slovenskem poldnevniku*. Maribor: Obzorja.
Rožanc, Marjan, 1991: *Brevir*. Ljubljana: založništvo slovenske knjige.
– – 1995: *O svobodi in bogu*. Ljubljana: Mihelač.
Rupel, Dimitrij, 1981: *Besede in dejanja. Od moderne do (post)modernizma. Literarnosociološki eseji.* Koper: Lipa.
Snoj, Jože, 1993: *Med besedo in bogom (so pesniki).* Maribor: Obzorja.
– – 1999*: Metamorfoza groze.* Ljubljana: Slovenska matica.
Solar, Milivoj, 1989: Esej o eseju. *Teorija proze*. Zagreb: SNL.
Udovič, Jože, 1993: *Brazda na vodi. Izbrani eseji*. Ljubljana: Mihelač.
Virk, Jani, 1997: *Tekst in kontekst*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
– – 2000: *Strah pred naivnostjo*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
Zadravec, Franc, 1966: Pogledi na besedno umetnost (1945–1965). *Dialogi* 1/9. 10–11.
– – 1962: Slovenska literarna kritika in esejistika. *JiS* VIII/1–2.
– – 1967: Književna esejistika in kritika. Jože Koruza in Franc Zadravec. *Slovenska književnost 1945–65.* Ljubljana: Slovenska matica.
Zorn, Aleksander, 1999: *Nacionalni junaki, narcisi in stvaritelji*. Ljubljana: MK.
Zupan, Uroš, 1996: *Svetloba znotraj pomaranče*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
Zupančič, Boštjan M., 1990a: *Pravo in prav. Eseji o pravni državi*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
– – 1990b: *Bitje in hrepenenje*. Ljubljana: Emonica.
– –1992: *Od blaznosti do blagoslova*. Ljubljana: Društvo 2000.

Summary

The noticeable growth in essay writing during the last decades of the previous century, and especially the variety and importance of the themes that it encompasses requires us to examine anew what the essay is, what stylistic (internal stylistic) and linguistic peculiarities it contains, in what ways it differs from all other types of cerebral prose, and what relationship it holds with respect to criticism and literary scholarship.

The article offers a new approach in that it exchanges the use of the concept of essay genres for the more appropriate parameter of internal style as well as offers a definition of the essay that explicitly considers two aspects, the psychological as well as the stylistic and linguistic aspects.

The notion of genre remains reserved for the classification of essay writing depending on the subject matter, e.g., the literary essay.

The internal style of the essay can be defined, of course, by its features pertaining to the essay proper, along with its degree of interpretation, explication, criticism, and polemicism, to name but the most prominent.

The psychological layer of the essay consists of its creative freedom and democratic views, doubt, curiosity, responsibility and tenacity with respect to a priori views of its subject.

Both aspects allow us to justify the difference between the essay, criticism and scholarship per se. What belong here are linguistic processes that on the level of syntactic relationships and lexicon allow non-authoritative judgment, relativization, invitation to a dialogue and linguistic variety, along with other features.